

Groen

lezing

Ecologische ommekeer

Christelijke politiek in het antropoceen

Colofon

Deze lezing is uitgesproken op 6 februari 2020 Getrudiskapel te Utrecht door prof.dr. Roel Kuiper.

De lezing 'Ecologische ommekeer; Christelijke politiek in het antropoceen' is ook terug te zien via het YouTube-kanaal van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Omslagontwerp en binnenwerk: Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Eindredactie: Nienke van de Pol-Vernhout

Coverfoto en foto voorwoord: Folkert Rinkema

Portretfoto: Anne Paul Roukema

Druk: Drukkerij Kempers BV | Aalten

In de Mr. G. Groen van Prinsterlezing (Groenlezing) nodigt het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie een prominente spreker uit om een perspectief te schetsen voor de christelijke politiek. De lezing wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut en leden van de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

Meer informatie over het instituut en donateurschap: wi.christenunie.nl.

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of veelevoudigd door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteursrechthebbende en de uitgever.

ISBN: 978-90-825291-7-3

Ecologische ommekeer

Christelijke politiek in het antropoceen

Roel Kuiper

Mr. G. Groen van Prinstererlezing 2020

Voorwoord

Jaarlijks nodigt het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie een prominente spreker uit om een vergezicht te schetsen voor christelijke politiek. In 2020 mochten we een bijzondere gast op het podium uitnodigen.

Prof.dr. Roel Kuiper is van grote betekenis geweest voor de ChristenUnie en haar Wetenschappelijk Instituut. Hij was vanaf 1995 directeur van de Marnix van Sint Aldegonde Stichting, het Wetenschappelijk Instituut van de RPF en de mr. G. Groen van Prinstererstichting, Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. Jarenlang was hij senator en fractievoorzitter van de Eerste Kamerfractie van de partij.

In een bomvolle Gertrudiskapel sprak Kuiper over een belangrijk politiek onderwerp in deze tijd van globalisering. Hij reflecteerde op onze roeping in het huidige tijdsgewricht, het 'antropoceen', en sprak over de noodzaak van zoets als ecologische bekering. Zijn verdiepende analyses sluiten naadloos aan bij de Groenlezing van Martine Vonk, die een jaar eerder sprak over 'duurzaam radicaliseren'.

Gelovig leven is een leven van dankbaarheid. Gods schepping weerspiegelt immers Zijn goedheid. We hopen dat deze Groenlezing u verder zal inspireren in uw denken en doen.

Wouter Beekers

Directeur Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie

Tijd van extremen

We leven in een tijd van extremen en we weten het.¹ De extremen zijn de signalen die laten zien dat er een tijdperk aan het kantelen is. Dat tijdperk noemen we tegenwoordig het *antropoceen*. Dat is het tijdperk sinds de industriële revolutie waarin de mens de ecologische omstandigheden voor het leven op aarde veranderde. Hij onderwierp de fysieke natuur en bouwde systemen die gericht waren op welvaartsvergroting, groei van kapitaal, excessieve productiviteit. Met behulp van sterke krachten als wetenschap en techniek ontwierp hij een werkelijkheid waarvan hijzelf het centrum vormde. Zo kwam alles in dienst te staan van de mens en zijn belangen. De prijs van dit alles werd afgewenteld op de niet-menselijke wereld, dat van de planten, de dieren, de fysieke leefomgeving. Het antropoceen is het tijdperk waarin de mens de wereld als zijn eigendom behandelde. Die wereld kantelt, ze ontploft deels in ons gezicht. De aarde kan het gedrag van mensen niet langer aan. De extremen van onze tijd maken dat duidelijk. Zij zijn de tekenen van de tijd.

Het woord extreem verwijst naar ontwikkelingen die tot hun uiterste grens gaan. Wie op internet zoekt, komt snel bij betekenissen die verwijzen naar de veranderingen in ons klimaat. Op het onlangs gehouden World Economic Forum in Davos werd 'extreem weer' door mondiale topondernemers als de grootste bedreiging gezien.² We weten van de temperatuurstijging als gevolg van broeikasgassen in de atmosfeer. Bedwingen we de uitstoot ervan niet, dan warmt de aarde verder op. Wat volgt is een zichzelf versterkend proces, een catastrofale terugkoppeling in de ecosystemen van de aarde. De ijskappen smelten en de vermindering van wit oppervlak zal leiden tot een versnelling in het smeltingsproces. Als de permafrost ontdooit komt er veel methaan in de atmosfeer, een broeikasgas, en dat zal weer bijdragen aan de verdere opwarming van de aarde. Als de zeespiegel stijgt zal dit gebieden op aarde onleefbaar maken. Verandering van zeestromen en stromingen in de atmosfeer leiden vaker tot extreem weer. Ook zullen delen van de aarde met extreme droogte te maken krijgen en zullen mensen daar wegtrekken.

Achter deze ecologische extremen zitten extremen in menselijk gedrag. De klimaatcrisis is terug te herleiden tot wat mensen doen, collectief en individueel. Daarom spreken we van antropoceen. Die periode wordt gekenmerkt door een enorme versnelling in de menselijke exploitatie van de aarde. Daarin gaat de mens tot uiterste grenzen. De bodem wordt leeggehaald, landschappen verwoest, de rijkdommen van de aarde, waaronder zeldzame materialen, in korte tijd verbruikt. De vervuiling is enorm. We bekommeren ons maar weinig om het grote geheel; in het antropoceen is immers de boodschap dat je goed voor jezelf moet zorgen, vooral materieel. Dat

hebben we gedaan. Sinds het midden van de vorige eeuw heeft zich een acceleratie voorgedaan die alle curves steil omhoog deed lopen. De uitstoot van CO₂ is meer dan verdubbeld, de afzetting van stikstof is vier keer zo groot als in 1950, oceanen verzuren, soorten sterven uit en de omvang van populaties gewervelde dieren nam met vijftig procent af. De ecologische voetafdruk van de mens moet met de helft terug. Voor de huidige behoeften van de mens zouden we anderhalve planeet aarde moeten hebben.

Als we steeds meer vraagtekens zetten bij de manier waarop de mens in het antropoceen de aarde exploiteert, hoe zit het dan met het menselijk samenleven zelf? Als de crisis van de aarde man-made is, hoe zit het dan met de kwaliteit van de systemen die man-made zijn? Als de omgang met de aarde leidt tot serieuze vragen over menselijk gedrag, hoe zit het dan met de houdbaarheid van onze maatschappelijke, economische, sociale en morele systemen? De klimaatcrisis is de kloep op de deur van onze beschaving, schreef Naomi Klein.³ We zijn weer helemaal terug bij de bodem van ons bestaan, de houdbaarheid van onze moderne leefwijze, onze omgang met elkaar en in de politieke samenleving. Ook op dit vlak wijzen de extremen ons op een meer omvattende crisis. Er zijn nieuwe vormen van onverdraagzaamheid, polarisatie, extreem geweld. De kloven tussen mensen groeien, niet alleen materieel, ook cultureel. Ineens wordt uitgesproken dat andere mensen er helemaal niet moeten zijn. Ineens zijn er discussies over huidskleur, herkomst en ras. Psychiaters als Dirk de Wachter geven aan dat hun spreekkamers volstromen met mensen die het in deze tijd niet volhouden. Ook de samenleving bereikt een kantelpunt.

Het zal niemand ontgaan dat er een ondergangsstemming rondwaart in de cultuur. Talloos zijn de boeken die het einde of de dood van allerlei fenomenen aankondigen: de waarheid is dood, want manipuleerbaar, maar ook Europa, de natuur, de democratie, enzovoort. Heel vrolijk is het allemaal niet. Sommige mensen sluiten zich af voor het nieuws. Er is weinig vertrouwen in de wereld en haar systemen. Sterker nog: er is een breed besef dat de systemen van onze wereld het niet zullen houden, het economische, politieke en sociale systeem, naast het natuurlijke systeem. Ik noem dat *ecologische paniek*. Dat is het besef dat de systemen die moeten zorgen voor vitale verbindingen en het leven op aarde ondersteunen, uiteenrafelen en de wereld meesleuren in een negatieve spiraal. In het Engelse taalgebied heet deze stemming *eco anxiety*. De populaire cultuur en media-industrie zorgt voor bijpassend apocalyptisch beeldmateriaal. Zo komt in de beleving van mensen een tijdperk tot een einde. Zoals het nu gaat, kan het niet doorgaan. Er zijn mensen, de 'preppers', die voorraden aanleggen in bunkers en zich voorbereiden op het wereld einde.

Deze extreme ontwikkelingen geven aan dat verandering op til is. We zullen onze leefwijze moeten veranderen, heel anders gaan denken over de economie, economische groei, luchtvaart en verkeer, recreatie, landbouw en milieu. We zullen het

herstelvermogen van de aarde moeten aanspreken. De klimaatcrisis is een klop op de deur van onze beschaving, maar het is ook een klop op de deur van de politiek. Het leidt daar tot een herschikking van posities en het ontstaan van een nieuw politiek spectrum.

Mainstream zijn de *constructivisten* die zich inspannen om binnen de gegeven kaders te doen wat er gedaan moet worden. Langzaam daalt het besef in dat er nieuwe patronen van produceren en consumeren, van landgebruik en bewoning nodig zijn. Maar er is onder de constructivisten een stroming die afkerig is van drastische ingrepen; de groei moet doorgaan, radicaal mag het niet zijn. Intussen vreest een deel van de mensen dat politici, die met alle belangen hebben te rekenen, niet doortastend genoeg zijn en talmen, terwijl het vijf over twaalf is. De topondernemers in Davos zagen het uitblijven van klimaatmaatregelen als tweede grootste bedreiging voor de wereld.

Dan zijn er de *ontkenners* met hun parallelle universum die alle maatregelen te extreem en te radicaal vinden en menen dat we niet te maken hebben met een systeemcrisis, maar met een normale fluctuatie in eeuwenlange klimaatontwikkelingen. Zij ontkennen de wetenschappelijke feiten over de effecten van menselijk gedrag, betwisten de uitkomsten van tal van onderzoeken of wantrouwen wat de wetenschap aandraagt als zodanig. Zij bagatelliseren de ongekende aantasting van de levensomstandigheden op aarde. Ontkenners weten mensen aan zich te binden die deze ontkenning als hun uitweg zien. Wie maar hard genoeg blijft ontkennen schept vanzelf zijn eigen bubbel van overtuigden met een alternatieve waarheid. Intussen wapent men zich volop tegen de gevolgen van de klimaatcrisis, de schaarste aan water, voedsel en grondstoffen die wereldwijd optreedt. De grenzen rond de eigen welvaart moeten worden bewaakt, het *protectionisme* is terug. De Verenigde Staten proberen zich 'great again' te maken door een serie handelsoorlogen te ontketenen.

Een andere variant in dit nieuwe politieke spectrum is de opkomst van *neoconservatief rechts*, een reactie op linksliberale politiek die verantwoordelijk wordt gesteld voor zo ongeveer alles wat er mis is in de samenleving. In Nederland is dat de beweging rond Forum voor Democratie, voor wie de wereld vooral de westerse beschaving is. Ze zien de waarde van veel dingen, maar zetten zich in voor cultuurbehoud, niet voor het klimaat. Deze neoconservatieven leven bij een romantisch beeld van de mens en daarin past niet een lelijk verhaal over een snel verval van aardse leefomstandigheden die een verandering van levensstijl met zich meebrengt. Zij sluiten zich af voor de urgentie van het vraagstuk, en richten zich op een meer verheven cultuurboodschap, waar ook het christendom in past. Maar dit christendom – of de joods-christelijke cultuur – is niet het geloof dat verandering bewerkt, of cultuurkritisch is. Het is een christendom dat de huidige leefwijze beschermt,

welvaartsbelangen veilig stelt, onze beschaving definieert, maar politiek niets doet en niets uitwerkt.

De Duitse filosoof Peter Sloterdijk schreef tien jaar geleden al met het oog op de klimaatcrisis een vlammend betoog onder de titel: *Je moet je leven veranderen*.⁴ Maar de reacties op de extremen van onze tijd laten zien hoe moeilijk het is om te veranderen, zelfs als er gewezen wordt op een naderende catastrofe. We zijn als de vrouw van Lot die omkijkt en nog zoveel moois ziet waaraan haar hart gehecht is. De Franse denker Bruno Latour zei dat voor moderne mensen de moderne wereld aanvoelt als het beloofde land dat ze niet kunnen en willen verlaten. Het komt niet in ze op dat ze die belofte misschien helemaal verkeerd begrepen hebben. Al evenmin begrijpen ze hoe het kan dat de aarde zich tegen de mens keert. En toch is dat wat er nu gebeurt. Toen Rome in 410 was verwoest, vroegen de Romeinen zich af of de vernietiging van de eeuwige stad de wraak van de goden was, die men verlaten had. De verwoesting zagen ze dus als gevolg van hun eigen secularisatie. Vandaag vragen mensen zich af of de ecologische verwoesting de wraak van de aarde is.

We kennen het antwoord van de kerkvader Augustinus op die vraag naar de wraak van de goden. Naar aanleiding van die vraag schreef hij zijn grote boek *De stad van God*. Augustinus erkent dat ons aardse bestaan verre van ideaal is. Maar wat het verschil maakt is de manier waarop we hebben liefgehad en de gerechtigheid gezocht. Hebben wij onszelf liefgehad in de wereld (amor sui) of God (amor Dei). Hebben we onze aardse stad liefgehad of de wereld van God? Nu het ook vandaag gaat over onze liefde voor de wereld, zoek ik mijn antwoord in deze lijn van Augustinus. Hoe hebben we de wereld lief? Deze lezing bevat een kritische terugblik op die politiek van het antropoceen. Vervolgens ga ik in op zoektochten naar nieuwe ecologische verbindingen. Wat hebben christenen te zeggen? Als christen zie ik de aarde als heilig geschenk van God, toevertrouwd aan de mens. We zullen in ons gedrag weer moeten leren wat dit geschenk voor ons betekent en hoe we met de aarde omgaan. Hoe kijken christenen aan tegen hun cultuuropdracht van nu, hun rentmeesterschap, een politieke ethiek voor onze tijd?

De politiek van het antropoceen

Op 21 januari 2020 sprak president Trump op het World Economic Forum in Davos. Hij vertelde hoe de Verenigde Staten bezig zijn 'great again' te worden. Het ging nog nooit zo goed met zijn land als nu. De economie groeit en alles is geweldig. In de zaal bleef het doodstil. Vooral toen Trump de 'eeuwige onheilsprofeeten' en 'gekke waarzeggers' over het klimaat begon te hekelen. Die zouden gestopt moeten worden.

Een van de aanwezigen in Davos was klimaatactiviste Greta Thunberg, het meisje dat wereldleiders verwijt dat ze niets doen aan het meest urgente wereldprobleem van dit moment. Iedereen wist dat het over haar ging. Er was geen tijd voor een ontmoeting tussen de president en het meisje. Hij moest door. Het vliegtuig stond klaar. De tiener die nooit vliegt, bleef aan de grond genageld achter.

Deze hooghartige borstklopperij is geen boodschap van hoop voor onze tijd. Het is de retoriek van het antropoceen. President Trump prijst het 'oude kapitalisme' en neemt een voorbijganger in bescherming. Wie naar hem kijkt, weet dat er nog sterke krachten aan het werk zijn, dat er gevochten wordt om materiële belangen, een leefstijl en een manier van denken.⁵ Mensen zijn vaak instrument van denkbeelden die veel groter zijn dan zijzelf. Dat is een cruciaal inzicht dat we bij Groen van Prinsterer aantreffen.⁶ De gang van onze wereld wordt voor een belangrijk deel bepaald door de manier van denken, door mentaliteiten, de gezindheid van mensen. Het zijn geestelijke factoren die de richting aangeven waarin een cultuur zich beweegt. Dat inzicht over geestelijke drijfkrachten heeft mij altijd sterk aangesproken en geeft een eigen blik op wat er in de politiek gaande is. Het maakt ook duidelijk dat de verandering die nodig is mede een geestelijke verandering moet zijn, een verandering van denken, een bekering, in de zin van een radicale omkeer op de weg die gegaan wordt, een doorbraak van een nieuw inzicht.

Er wordt gezegd dat het oude liberalisme en kapitalisme hun langste tijd hebben gehad. Zij verspreiden ongelijkheid, vormen van uitsluiting, (sociaal) geweld en verlies aan waarden wereldwijd. We bewegen ons weg van een cultuur waarin het individu met zijn individuele keuzes alle vrijheid moet hebben. Een systeem dat zich richt op bezitsvermeerdering, accumulatie van kapitaal en middelen, een legitimatie van ongebreidelde hebzucht, kan onze toekomst niet definiëren. Bedrijven die wereldwijd ongereguleerd hun gang gaan, dat kan niet meer. De ecologische crisis vraagt om een andere beschaving dan de 'business civilization'. Langzaam daalt een ander bewustzijn in dat oog heeft voor een breder algemeen belang, collectieve keuzes, een circulaire economie waarin het niet gaat om bezit, maar om delen. De wereld kan niet gedijen bij mensen die allemaal hun dikke ik koesteren en onbelemmerd willen consumeren. Het gaat om een breder algemeen belang, collectieve keuzes, nieuwe solidariteit. De samenleving moet samen de schouders kunnen zetten onder de wereld als hun gemeenschappelijke onderneming, hun *res publica*.

Maar juist hierover zal de politieke strijd van de komende tijd gaan. Er wordt teruggevochten door mensen die omkijken naar het westers antropoceen, en de politieke veronderstellingen daarvan maar moeilijk kunnen loslaten. Zij willen hun leefwijze niet veranderen en ontkennen nog liever wat er gaande is, dan iets hiervan te moeten opofferen. In 1992 zei George H. Bush op de klimaatop in Rio: 'Our way of life is not

negotiable'. Verandering brengt onzekerheid, niet iedereen kan dat opbrengen. Daarom is er politieke leiding nodig. Maar die mag niet verdoezelen dat er een omkeer gemaakt moet worden. Er zal een echte ommekeer nodig zijn, en die begint, zoals we van Groen van Prinsterer leren, bij diepere motieven van denken en handelen. Of om het met Bob Goudzwaard te zeggen: er moeten barrières worden opgeruimd om nieuwe ontwikkelingen mogelijk te maken.⁷ Liberalisme en kapitalisme zijn gedrenkt in een antropoceen geloof in de relatie tussen kapitalisme en vooruitgang. Zij ontkomen niet aan een zelfonderzoek naar hun eigen grondmotieven. In mijn ogen zijn er drie die om herziening vragen.

Het eerste grondmotief van het antropoceen, de eerste barrière dus, bestaat in de opvatting van de wereld als menselijk eigendom. De mens kan de wereld naar zijn hand zetten en ermee doen wat hij wil. De wereld heeft ook geen waarde los van de mens, zij is *tabula rasa*, een leeg vel. In deze wereld is niets goddelijks of transcendent meer te bespeuren. De mens legt zijn logica aan de wereld op. Max Weber noemde dat een 'onttoverde' wereld. Deze is in alle onderdelen toegankelijk voor de menselijke geest en kan worden onderworpen aan menselijk handelen. De mens is een technisch wezen, zoals Egbert Schuurman terecht opmerkt: hij maakt en manipuleert de werkelijkheid naar eigen believen.⁸ De horizontale mens als heer en meester op aarde. Hij laat zich slechts leiden door zijn eigen eigen (utopische) voorstellingen van een beter bestaan. Dat de wereld niet leeg is, maar normatief geladen, dat de wereld een eigen intrinsieke waarde heeft, ook los van de mens, is een vergeten waarheid. Dat de wereld in al haar verscheidenheid en samenhang een eigen zin laat zien, dat behoort tot een taal die niet meer wordt beheerst. Met zijn zogenaamd neutrale en technicistische benadering brengt de mens de wereld veel schade toe.

Het tweede grondmotief van het antropoceen is de beleving van een ongebreidelde vrijheid. De mens die de aarde aan zich onderwerpt, kan met haar doen wat hij wil. Vrijheid in de westerse wereld is steeds meer de vrijheid geworden van het individu om zijn authentieke zelf uit te leven en daarbij zo min mogelijk belemmeringen te ondervinden. Isaiah Berlin heeft een beroemd onderscheid gemaakt tussen twee soorten van vrijheid.⁹ Er is een vrijheid die zich laat richten en begrenzen door menselijke verantwoordelijkheid in gemeenschappen en er is een vrijheid van de autonome zelfbepaling, die zich niet laat begrenzen maar zich een weg baant door het leven. Die laatste vrijheid als vorm van radicale individualisering vernietigt zowel het gemeenschapsleven als de publieke moraal. Onze wereld heeft die laatste vorm van vrijheid aan de borst gedrukt als legitiem en nastrevenswaardig. Deze vrijheid laat zich moeilijk opnieuw binden. Dat merken we nu er grenzen moeten worden gesteld aan individueel gedrag, en er stappen terug moeten worden gezet om onze ecologische voetafdruk te verkleinen.

Een derde grondmotief is kort gezegd de connectie tussen menselijke groei en materiële voorspoed; macht en bezit als teken van succes. Thomas Hobbes, de filosoof, schetste enkele eeuwen geleden het beeld van een mens die rusteloos jaagt naar bezit, macht en aanzien. Volgens Hobbes kan de mens niet anders, hij is een roofdier. Men kan zeggen dat hier een beeld van de mens wordt getekend waar alle genade uit geweken is, een egoïstisch wezen dat alleen aan zijn eigen positie kan denken. Gelukkig waait de Geest over de wereld en verandert mensen, ook in dit opzicht. Maar niet ontkend kan worden dat dit motief van de hebzucht en de bezitsdrang sterk is en zowel individuele als collectieve voorstellingen stuwt. Meer bezitten of meer kunnen kopen, een sterkere invloed doen gelden, is echter niet een nastrevenswaardig goed in zichzelf. Het geluk van de mens schuilt in andere dingen. En toch is dit wat naties drijft: zij zien materiële groei als oplossingen voor al onze problemen. Dit motief zet ons aan meer te gebruiken van de aarde dan ons toekomt. Dat wat we gemeenschappelijk zouden moeten bezitten komt in handen van een beperkte groep 'succesvolle' rijken en machtigen.

Dit zijn de motieven die de politiek van het antropoceen stempelen. Ze hebben onze voorstellingen van menselijke mogelijkheden, vrijheid en groei gevormd. Ze kregen ruim baan in de westerse cultuur en hebben de wereld veranderd. Maar ze deugen niet. Opvallend aan al deze drie motieven is dat ze niet ecologisch zijn. Ze verbreken, zoals Maarten Verkerk onlangs ook opmerkte, verbindingen: met God, met de medemens en met de aarde.¹⁰ Ze vernietigen in hun consequenties de bestaanscondities op de planeet. Nu duidelijk wordt dat de hiermee verbonden antropocene levensstijl niet meer kan, bieden ze ook weerstand. We moeten op weg naar wat we een nieuw *ecoceen* zouden kunnen noemen, een nieuwe bloei voor de levensomstandigheden op aarde. Onze tijd vraagt erom ecologische waarden opnieuw te ontdekken, een symbiotisch bestaan in een nieuw verbond tussen mens en natuur. We moeten ons leven veranderen. Maar waar halen we de kracht vandaan om dat te doen? Welke voorstellingen van de wereld zijn er nodig? Wat is het grote verhaal als de aarde politiek is geworden en de mens een andere plek moet krijgen op het podium van het bestaan?

De wereld liefhebben

De kanteling van *antropoceen* naar een nieuw *ecoceen* is als het keren van een mammoettanker. Het is moeilijker zelfs, want terwijl de coördinaten van de nieuwe koers nog niet bekend zijn, moet een wending worden gemaakt. Er moet afscheid worden genomen van bekende voorstellingen en ideeën zonder dat duidelijk is welke andere er voor in de plaats komen. Welke ecologische voorstellingen helpen

om een nieuwe koers uit te zetten? De gebruikelijke antropocene reactie dat er niets diepers is in de werkelijkheid dan de geest van de mens, voldoet niet. Het verbreken van de relatie met hemel en aarde heeft de mens vervreemd van zichzelf, de wereld en God. Sommigen spreken van een postseculier tijdperk. Alle 'godheden' moeten zich weer openbaren. Alle eens verworpen categorieën komen weer terug. We moeten weer leren begrijpen wat een circulaire ecologische orde is, hoe mensen onderdeel zijn van een onderling afhankelijk 'levensweb' dat het bestaan op de planeet mogelijk maakt en toekomst geeft. Dat zoeken en tasten naar nieuwe antwoorden zien we volop om ons heen.

De Amerikaanse hoogleraar Tim Morton, bijvoorbeeld, introduceerde het begrip 'dark ecology'.¹¹ Zijn stelling is dat de mens die in het antropoceen de aarde heeft uitgebuit en misbruikt, nu moet leren verstaan wat er in de duistere diepte van de fysieke wereld draait en beweegt. Er is een logica nodig voor onze toekomstige co-existentie met de aarde. De ecologische werkelijkheid is de mens echter vreemd, het raadsel van de circulariteit kan hij niet ontcijferen, de natuur gaat haar eigen autonome gang, bijna mystiek of feeëriek. Mensen leven met een 'dark ecology', een zinloos en telkens op de dood uitlopende autonome cirkelgang van alle dingen. Hoe de mens zich hierin moet voegen is een zoektocht. Ze moeten er maar het beste van maken, de esthetiek van deze verdraaide wereld moet ons maar betoveren. Dit idee van die duistere onbegrepen ecologie brengt mijns inziens geen vruchtbare verbindingen tot stand. Het presenteert zich als een dans met de dood zonder vitaal perspectief. Aarde en hemel staan ver uit elkaar, een nieuwe ethiek wordt hier niet uit geboren.

Interessanter is het antwoord dat de Franse denker Bruno Latour geeft. Was het de reflex uit het antropoceen dat we religie achter ons moeten laten, Latour meent dat religie het 'antidotum' in zich heeft tegen een verkeerde houding. Daarbij gaat het niet om het omarmen van Moeder Aarde alsof zij alleen maar goed kan doen. De planeet aarde koestert met haar natuurkrachten niet alleen het goede leven, maar kan ook gruwelijk en vernietigend zijn. Nee, Latour wijst met zijn pleidooi voor een religieuze oriëntatie in een andere richting. Het gaat om het bewonen van de aarde. Het gaat erom dat we leren wat het betekent te leven op een bepaald territorium, om die ruimte te delen met anderen en om die ruimte samen leefbaar te maken.¹² We kennen hierin een pleidooi voor ecologische en sociale verantwoordelijkheid ineen, het symbiotisch samenleven met concrete naasten. Het christendom dat weer wordt aangeroepen in onze tijd gaat niet alleen over de redding van de ziel, is niet primair moraalpolitiek, maar leert ons te leven op deze planeet.¹³ Het christendom schrikt er niet van als de aarde begint terug te praten, hier is geen dark ecology aan het woord, maar iets dat de mens eigen is, hij is zelf onderdeel van de schepping en moet er tegelijkertijd vanuit verantwoordelijkheid leiding aan geven.

Ik neem deze benadering over. Ze is Groeniaans, maar ook Augustiniaans. Ze erkent dat we in een bedreigde wereld leven, waarin onrecht, (natuur)geweld en bederf rondgaan. Maar het wijst er ook op dat mensen een rol hebben te spelen en weet hebben van een levendreddende kracht. Dat is de liefde. Daarom schreef ik mijn boek onder de titel *De wereld liefhebben*. Er wordt van ons gevraagd de wereld op een nieuwe manier lief te hebben. Het fijne evenwicht van de ecosystemen is niet voldoende waargenomen. We hebben de eigen aard van flora en fauna, en hun eigen biosfeer, niet goed gezien. We hebben de aarde geen rust gegund en daardoor het regeneratieve vermogen ervan aangetast. We zijn slordig omgegaan met water en lucht, landschappen en rivieren. Nu komt het erop aan de ecologie recht te doen, letterlijk, en ook figuurlijk, als metafoor voor menselijk samenleven. We dienen ons te voegen in het spel, waarvan we zelf niet de bedenker of regisseur zijn, maar wel beheerder, rentmeester. We dienen ons te voegen naar het regime van de liefde om het leven op aarde te dienen. Terwijl er verval en degeneratie is, kunnen wij de groei- en veerkracht van de aarde weer opmerken en versterken. Onze zintuigen moeten op een nieuwe manier opengaan voor de wereld.

Voor christenen betekent dit kortweg de opgave te komen tot een nieuwe interpretatie van de cultuuroopdracht uit Genesis 1. In een tijd waarin *ontwikkeling* het centrale cultuurwoord was, werd gesproken over 'alles uit de wereld halen wat erin zit'.¹⁴ Er zijn nuanceringen te maken bij deze uitspraak, maar zo zouden christenen het nu niet meer zeggen. Nu gaat het om het verzorgen, bewaren, herstellen, ruimte geven, ecologische ontwikkeling mogelijk maken. We moeten de wereld op een nieuwe manier leren liefhebben, waarden en verzorgen. Heeft God niet de wereld lief? Is niet het eerste gebod in het paradijs om voor de aarde en het leven op aarde te zorgen? Wat hebben we daarvan gemaakt? Moest Christus ook hiervoor niet op aarde komen om de wereld te redden? Zijn Koninkrijk begint hier en nu en vernieuwt het leven op deze aarde. Moeten we in deze tijd leven om te ontdekken hoe diep deze boodschap gaat? God vernietigt de wereld niet, maar wil haar vernieuwen. Daarbij worden mensen ingeschakeld, zondaars, die iedere dag opnieuw moeten leren de wereld lief te hebben.

De hemel boven het Binnenhof

Er kantelt iets in onze tijd. Een oud tijdperk, waarin het Westen domineerde en de planeet exploiteerde, komt tot een einde. Merkwaardig genoeg valt juist in een tijd van economische globalisering de wereld langzaam uiteen. De veronderstelling dat er maar één beschaving werkelijk het hoogst staat en dat dat de westerse is, is niet houdbaar. Het idee dat de westerse Verlichting voor de mensheid de weg heeft geopend naar een toekomst voor de hele wereld, verliest aan geloofwaardigheid. Er komt een *westers*

aangedreven antropocene wereld tot een einde. Wat heeft dit christenen en de christelijke politiek te zeggen? Christenen leven met een eschatologisch besef. Jezus roept zijn volgelingen op te letten op de tekenen van de tijd en daar lessen uit te trekken. De tekenen van de tijd moeten tot zelfonderzoek brengen en tot bekering van verkeerde denkbepelden en handelingen. Maar in dat zelfonderzoek breekt ook een besef door van vernieuwing en de mogelijkheid van herstel. Er is altijd een perspectief. In het oude kan ook het nieuwe doorbreken. We hoeven niet gebonden te blijven aan een desastreus verleden.

Misschien kijken we over honderd jaar terug op deze kanteling van de tijd. We verbazen ons er dan wellicht over dat, uitgerekend in een tijd waarin de mensheid ruimschoots wist van de schadelijke ecologische effecten van menselijk gedrag, we het neoliberalisme nog eens omarmden, het stelsel dat van grenzen en regels niet wil weten en schaamteloos is gegaan voor aandeelhoudersbelangen en winstmaximalisatie. Was dat een laatste stuiptrekking van het antropocene denken dat na het vallen van het IJzeren Gordijn in een globaliserende wereld nog eenmaal imperialistisch probeerde te zijn? Hoe konden we de krachten die zorgden voor een acceleratie van vervuulende uitstoot en de aantasting van de biosfeer zo vrij spel geven? Misschien kijken we over honderd jaar terug naar de machteloosheid in onze tijd om tot klimaatafspraken te komen en zien we dat als onvergeeflijke zwakte van deze generatie politici. Kennelijk moest het nog dieper doordringen dat de redding van de planeet werkelijk betekent dat er daadwerkelijk stappen terug moeten worden gedaan en de idee van onbegrensde vrijheid moest worden beperkt.

Christenen kunnen bij deze kanteling een cruciale rol spelen, omdat zij weet hebben van een radicale liefde die alles uiteindelijk goed maakt, zowel in de gemeenschappen van mensen als in relatie tot de schepping. Misschien kijken we over honderd jaar ook wel terug op een periode die probeert afscheid te nemen van het seculiere denken, moe van de mens en zijn hoogmoedige voorstellingen van eigen grootheid en macht, maar ook moe van het eigen onvermogen. Er is geestelijke kracht nodig om tot een nieuwe verhouding tot de wereld te komen. Misschien is het de tijd waarin sluimerende ideeën over rentmeesterschap, een economie van genoeg, een verantwoorde omgang met de schepping, een samenleving als verbond (en niet als optelsom van individuen) herontdekt worden en praktisch gemaakt worden. Misschien is dit de tijd voor een nieuwe houding, waarin we leren wat het is de wereld lief te hebben en daar onze techniek, onze economie en onze samenleving bij aan te passen. Als de christelijke politiek de tekenen van de tijd weet te lezen, opent ze zich ook voor de mogelijkheid van een nieuwe omgang met de aarde en de samenleving.

De tijd van extremen tast ook de samenleving aan. We spraken al over nieuwe vormen van onverdraagzaamheid, toenemende kloven in de samenleving, sociaal

geweld, vormen van ongereguleerd gedrag en de ondermijning van de rechtsstaat en de democratie. We kunnen hier allemaal onze voorbeelden bij invullen. Maar als er iets kantelt in de samenleving is dat ook het moment om na te denken over onze vormen van gemeenschappelijkheid, over aandacht voor lokaal samenleven waarin mensen verantwoordelijkheid dragen voor hun eigen zaken. Meer en meer zal de samenleving van onderaf moeten worden gedacht en ingericht, te beginnen bij de zeggenschap van mensen voor hun eigen leefomgeving. Met het verdwijnen van verzuiling en het ontmantelen van lokale instituties, verzwakte ook de maatschappelijke democratie, die cruciaal is voor betrokkenheid en maatschappelijk welbevinden. Laat de samenleving weer voelen als een gemeenschappelijke onderneming, waarin burgers partners zijn. Democratie en solidariteit zijn uiteindelijk vormen van naastenliefde.¹⁵

Misschien ontstaat in onze tijd de ontvankelijkheid voor een nieuwe politieke ethiek. Er is in de tijd van het antropoceen vaak gedaan alsof God er niet meer toe doet. Alsof de wereld leeg is en overheden de belangrijkste sturende macht zijn geworden. Maar er is een hemel boven het Binnenhof en God is in werkelijkheid nooit ver weg. Hij draagt ons en draagt Zijn schepping door Zijn goedheid. We gaan nu een postseculier tijdperk in. Daarin kan het christendom met al zijn rijke concepten weer levend worden en gedachten leiden. Er is in de crisis van onze tijd een zekere roep om het christelijk geloof. Het zou weer nodig zijn om mensen richting en identiteit te geven en een moreel besef bij te brengen. Maar het christendom kan, als ze zichzelf ook heeft onderzocht en losgemaakt van de levensstijl van het antropoceen, een rol spelen om de kracht te geven voor een nieuwe levensstijl, waarin mensen weten wat het is de wereld lief te hebben, stappen terug te doen, andere stijlen van consumptie en productie te ontwikkelen, de aarde weer de ruimte te geven en een nieuwe werkelijkheid en een nieuwe politieke ethiek te helpen ontstaan.

Politieke ethiek

Verantwoordelijk leven in tijden van crisis. Die ondertitel gaf Jonathan Sacks, voormalig opperrabbin van Groot-Brittannië, zijn laatste boek mee. De hoofdtitel is nog sprekender: *Een gebroken wereld heel maken.*¹⁶ Heel maken, de regeneratieve kracht van de aarde herstellen, je inzetten voor het 'levensweb' waar het bestaan op aarde van afhankelijk is, dat vraagt een bepaalde ethiek. Ik wil eindigen met een aantal basisprincipes voor een politieke ethiek voor onze tijd. Onder politieke ethiek versta ik een ethiek die gehanteerd kan worden met het oog op de complexe ecologische vraagstukken van vandaag. Deze politieke ethiek wortelt uiteraard in

een persoonlijke ethiek, anders kan ze niet bestaan. Daarom spreek ik ook, net als Sacks, van een 'ethiek van verantwoordelijkheid'. In deze ethiek moet het komen tot een integer antwoord op de extremen van onze tijd, de nood van de wereld waarvan het lot nu in onze handen ligt. Zeven principes kunnen ons daarbij leiden. Het zijn geen regels, maar principes voor verantwoordelijk leven in tijden van crisis.

1. *Heb de wereld lief.* Doe dat. Echt. Liefhebben is op een nieuwe manier zorgen en verantwoordelijkheid nemen. Gaat het in de politiek over klimaat, natuur en ecologie dan moet iedere beslissing op kleine schaal (bedrijf, land, instelling) afgestemd zijn op de grootste schaal, die van de wereld zelf. Dit gaat niet alleen over de effecten van de uitstoot van broeikasgassen, het gebruik van fossiele brandstoffen, plastic en chemische stoffen, maar ook over het terugdringen van de milieubelasting door levensstijl, mobiliteit en economie.
2. *Bewaar het wonder.* Erken, waardeer en respecteer dat de natuur in zichzelf intrinsieke waarde heeft en een levenbrengende dynamiek in zich draagt. Laat deze zoveel mogelijk in zijn eigen wetmatigheid zijn werk doen. Ontdek de wereld met haar ecologische samenhangen opnieuw, bewaar haar eigen vormen van vruchtbaarheid, herstellend vermogen, veerkracht, groei en potentie. Dit is de manier waarop het bestaan op aarde beschermd en bewaard moet worden.
3. *Verstoort niet.* Stop met het toepassen van middelen en technieken die het leven schaden en vernietigen. Bevrijd de wereld van een modelmatige, utilistische, eendimensionale benadering die de wereld verarmt en devalueert. Bestudeer en observeer wat de natuur aanreikt en sluit daarop aan met menselijke techniek. Deze meer integrale en holistische invalshoek wordt al toegepast bij nieuwe ecologische benaderingen van de landbouw, de economie en in het samenleven van mensen.¹⁷
4. *Herstel het leven waar dat kan.* Er sterven dieren en planten, in een hoog tempo. De ontbossing van de aarde gaat te snel. De hoeveelheid zuurstof in zee loopt terug. Landen en lokale gemeenschappen moeten zich in hun beleid en inspanningen richten op concreet herstel van de natuur, heel maken wat gebroken is, waar dat maar kan. Dat is een politiek imperatief. Het herbebossen van de aarde, het schoonmaken van rivieren, meren en zeeën en het herstel van de bodem is hiervan een begin.
5. *Stem af op een nieuwe levensstijl.* Gelet op de te grote ecologische voetafdruk en als gevolg daarvan de vernietiging van ecosystemen, moeten mensen stappen terug doen in hun exploitatiegedrag en consumptiepatroon. De generaties van de toekomst zullen andere keuzes moeten maken en een nieuwe levensstijl

ontwikkelen. Deze maakt niet minder gelukkig, integendeel, maar kan vooral met minder toe. Er zal een nieuw patroon van reizen, wonen en consumeren ontstaan. Oefening in soberheid en nederigheid maakt creatief. Het helpt de wereld lief te hebben en brengt mensen dichterbij elkaar en bij de natuur.

6. *Leef lokaal.* Een samenleving en economie die zoveel mogelijk lokaal functioneert, produceert en consumeert anders. De gezamenlijke inspanning die hierop is gericht vernieuwt de samenleving. Voedsel, kleding of energie hoeft niet de hele wereld over getransporteerd te worden. De aarde is rijk en vruchtbaar genoeg om in alles te voorzien. Globalisering is geen levensstijl. Lokaal georiënteerd leven bevordert zorg en aandacht voor wat dichtbij is. Het helpt om het verbond te sluiten dat de basis is van iedere zelfverantwoordelijke gemeenschap.

7. *Maak mensen verantwoordelijk.* Daar waar mensen mondig en liefdevol betrokken zijn bij alles wat hun leven raakt, ontstaan de beste voorwaarden voor een bloeiende samenleving. Geef mensen de vrijheid om verantwoordelijk te zijn voor hun eigen leven, hun omgeving, hun sociale bestaan. Mensen zijn geen losstaande individuen. Zij leven in gemeenschappen, die het beste functioneren als deze worden opgebouwd als gemeenschappelijke droom en onderneming. Eigenaarschap en zeggenschap over eigen aangelegenheden maakt deze gemeenschappen sterk.

Als dit verantwoordelijk leven is in tijden van ecologische crisis, dan moet de politiek hierbij terzijde staan. De politiek heeft een eigen verantwoordelijkheid de wereld te bewaren. Daarbij moet ze haar ethische principes expliciteren. Het bovenstaande geeft hieraan richting, mag ik hopen. Het kan een leidraad zijn bij de kanteling die komt.

Verwijzingen

- 1 Deze lezing verwijst naar mijn recent verschenen boek *De wereld liefhebben. Over ecologische paniek en politieke ethiek* (Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 2020). De tekst valt er echter niet mee samen. Alleen de uitwerking van de politieke ethiek in de slotparagraaf is overgenomen uit het boek.
- 2 *NRC Handelsblad*, 25 januari 2020, E7.
- 3 Naomi Klein, *No time. Verander nu, voor het klimaat alles verandert* (Amsterdam: Singel uitgeverijen, 2014).
- 4 Peter Sloterdijk, *Je moet je leven veranderen* (Amsterdam: Boom, 2011).
- 5 President G.H. Bush zei ooit: 'Onze levensstijl is niet onderhandelbaar'.
- 6 Het is de centrale gedachte in zijn *Ongeloof en Revolutie* (1847), dat grote invloed had op het politieke denken van protestanten. Ik neem de gedachte dat de cultuur wordt beheerst door geestelijke krachten tot leidraad in deze lezing.
- 7 Bob Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang* (Assen: Van Gorcum, 1982). Goudzwaard heeft het over de barrières van 'kerk en hemel', 'noodlot en voorzienigheid' en van het 'verloren paradijs'. Deze stonden een kapitalistische samenleving in de weg.
- 8 Ik verwijs hier naar het belangrijke werk van techniekfilosoof Egbert Schuurman, die vaak heeft gewezen op de 'technicistische' houding van de moderne mens.
- 9 Isaiah Berlin, *Twee opvattingen van vrijheid* (Amsterdam: Boom, 1996).
- 10 Maarten Verkerk, *De verborgen dimensie van de klimaatcrisis* (Maastricht University, 2019)
- 11 Timothy Morton, *Duistere ecologie. Voor een logica van de toekomstige co-existentie* (Amsterdam: Boom, 2018)
- 12 Bruno Latour, *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climate Regime* (Cambridge: Polity, 2017), 291.
- 13 Ibidem, 285.
- 14 De uitspraak wordt aangehaald om een bepaalde interpretatie van de cultuuropdracht weer te geven. Deze interpretatie is ook weersproken onder meer door J. Douma, *Milieu en manipulatie* (Kampen: Van den Berg, 1988).
- 15 Voor de uitwerking van dit punt verwijs ik naar hoofdstuk 8 van mijn *De wereld liefhebben*.
- 16 Jonathan Sacks, *Een gebroken wereld heel maken. Verantwoordelijk leven in tijden van crisis* (Middelburg: Skandalon, 2016).
- 17 Tomáš Sedláček, *Economie van goed en kwaad* (Schiedam: Scriptum, 2012), 360-365. Kate Raworth, *Donut Economie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw* (Nieuw Amsterdam, 2017). Roel Jongeneel, *Agricultuur in balans* (Bravenewbooks, 2019)

Personalia

Prof.dr. Roel Kuiper is historicus en filosoof. Hij is als hoogleraar Christelijke identiteit in maatschappelijke praktijken en rector verbonden aan de Theologische Universiteit Kampen. Samen met zijn vrouw Tjitske heeft hij een gemeenschapshuis 'Good Luck' in Amsterdam-Noord.

Kuiper is op vele manieren van betekenis geweest voor de ChristenUnie. Hij werd in 1995 directeur van de Marnix van Sint Aldegonde Stichting, het Wetenschappelijk Instituut van de RPF. Hij speelde een belangrijke rol bij de totstandkoming van de ChristenUnie en werd de eerste directeur van haar Wetenschappelijk Instituut: de mr. G. Groen van Prinstererstichting. In 2007 werd hij lid, vier jaar later voorzitter van de Eerste Kamerfractie van de ChristenUnie.

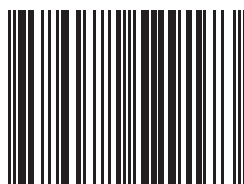
Tijdens deze jaren schreef hij verschillende werken over zoals *Moreel kapitaal*, *Dienstbare politiek* en *De terugkeer van het algemeen belang*. Bij het uitspreken van de Groenlezing 2020 presenteerde hij zijn nieuwste boek: *De wereld liefhebben. Over ecologische paniek en politieke ethiek*.

"Liberalisme en kapitalisme zijn gedrenkt
in een antropoceen geloof in vooruitgang.
Zij ontkomen niet aan een zelfonderzoek
naar hun eigen grondmotieven."

wi

Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ISBN 978-90-825291-7-3

9 789082 529173 >